

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLƏHIYYAT FAKÜLTƏSİNİN

ELMİ
MƏCMUƏSİ

№ 13 APREL (NİSAN) 2010

İNDİKİ - GƏLƏCƏK ZAMAN FELLƏRİNİN QURANI-KƏRİMDƏ MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİ

dos. N.N.MƏMMƏDOV*

Fleksiya əlamətlərinin tədqiqi ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda, ilk növbədə, bədəvi ərəblərin danışıqlarına müraciət etmək, fel bölgüsünü nəzərdən keçirmək və fellərin nədən ötrü ərəb əlamətləri qəbul etməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəbin bir çox mənaları vardır və məşhur dilçi Əd-Dənüşuri onlardan altısını qeyd edərək, həmin mənaları iki başlıq (əl-bəyan və ət- təğyir) altında izah etməyə çalışmışdır¹.

İbn Mənzur da ərəb dilində fleksiyanın çoxlu mənaları olduğunu qeyd edərək, onları bəyan və izah növlərinə bölmüşdür. O, dediklərini təsdiqləməkdən ötrü Peyğəmbərdən (s.) belə bir hədisi nəql etmişdir:

"أَلْبِنْتُ تَعَرَّبَ عَنْ نَفْسِهَا"

- "Qız özü haqqında danışır"– yəni, o özünü tanıdır, özünü bildirir.

Ərəb alimləri bir istilah olaraq ərəbi kəlmə sonlarının müxtəlif səbəblərdən dəyişməsi kimi qiymətləndirmişlər. Bir çox alimlər eraba müxtəlif təriflər versələr də, sonda eyni mənaya gəlib çıxmışlar.

Bundan başqa, alimlər ərəbin əslində isimlərə, yoxsa fellərə aid olması barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Bəsrə qrammatika məktəbinin nümayəndələrinin rəyinə görə, ərəb ilk növbədə isimlərə aid bir məfhum olmuş, sonra isə felləri ehtiva etmişdir. Onların fikrinə görə, ərəb müxtəlif mənaları bildirərək fail və məfullara aid olur, yəni adlıqda olmaq failin, təsirlik halda olmaq məfulun, yiyəlik halda olmaq isə izafətin ikinci tərəfinin əlamətidir.

Onlar indiki-gələcək zaman fellərini isimlərə bənzədərək demişlər: Bu fellər isimlər kimi fleksiya əlamətləri qəbul edir. Yəni, **يَهْمُ** feli hərəkələrin

* BDU-nun ərəb filologiyası kafedrası

¹ حاشية ابن علي: الضرب ١ / ٥٩

və sükunun işlənməsi baxımından tam şəkildə فاهم ismi-faili ilə eyni şəkildə hərəkələdir. Belə ki, hər iki sözdə üç hərəkə və bir sükun mövcuddur.

Digər bir məsələ də, həmin fellərin əvvəlində ل ədatının (لام الابتداء) işlənməsi ilə bağlıdır ki, həmin əlamət isimlərə də aid ola bilər. Buna əmin olmaq üçün Qurani-Kərimə müraciət edək:

إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّمَن يَخْشَى

"Şübhəsiz ki, bunda (Allahdan) qorxan kimsələr üçün bir ibrət vardır".
(ən-Naziat: 26)

İndi isə felə aid olması barədə ayəyə baxaq:

لَتُبْلَوْنَ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ...

"Əlbəttə, siz malınız və canınızla imtahan ediləcəksiniz..." (Ali-İmran: 186)

Felin ismə olan bənzərliyindən danışarkən alimlər isimlərə artırılan müəyyənlik artıklindən bəhs edərək, həmin artıqla vasitəsilə isimlərin qeyri-müəyyən vəziyyətdən müəyyənliyə gətirilməsini qeyd etmiş və bu cür əlamətlərin felə də aid olduğunu bildirmişlər. Fellərin də indiki-gələcək zamanda işləndiyi vaxt onların məhz hansı zaman bildirmələri cəhətdən dəqiqləşdirilməyə ehtiyac duyulur. Yəni, onların konkret zaman bildirməsini göstərmək üçün müəyyən sözlərdən istifadə olunur. Buraya ليس, لا, سوف, سر, غدا, الان və s. kimi kəlmələr daxildir.

Kufəlilərə gəldikdə, onlar bu məsələdə çox da dərinə getməmiş, erabın həm isim, həm də felləri ehtiva etdiyini bildirmiş və mövzunu bu əsasda təhlil etməyə üstünlük vermişlər.

Müzare felin fleksiya əlamətlərini qəbul etməsini ərəb dilçiləri ilk növbədə onun ismə oxşarlığı ilə əlaqələndirdikləri üçün felin, əslində, dəyişmədiyini qeyd etmişlər. Belə ki, fel iki halda məbndir, yəni sonu dəyişilmir.

1) Felin sonunda təkid nunu (نون التوكيد) gəldikdə. Məsələn:

لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا...

"(Ya Rəsulum!) Yəhudiləri və müsrikləri iman gətirənlərin ən pis düşməni görəəcəksən..." (əl-Maidə: 82)

2) Cəmdə qadın cinsini bildirən nun sonluğu (نون النسوة) gəldikdə. Məsələn:

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمِّ الرِّضَاعَةَ...

"Analar (istər boşanmış, istərsə də boşanmamış olsunlar) uşaqlarını əmizdirmə müddətini tamamlamaq istəyənlər (atalar) üçün tam iki il əmizdirsinlər..." (əl-Bəqərə: 233)

Nəyə görə bu iki vəziyyətdə fel dəyişmir? Ərəb qrammatikləri felin bu iki vəziyyətini onun isimlə oxşarlığının olmaması ilə izah edir və bildirirlər ki, isimlər heç zaman bu nunlar vasitəsi ilə işlənmədiyi üçün, bunlar yalnız fellərə aid bir hal hesab olunmalıdır. Buna görə də, bu cəhətdən fellə isim arasında bir ayrılıq hiss olunur və bu da deməyə əsas verir ki, felin əsl vəziyyəti – dəyişməz olması, yəni fleksiya əlaməti qəbul etməməsidir. Felin təkid nunu qəbul etməsi ilə mürəkkəb söz əmələ gətirməsini iddia edən dilçilər onu (لتجدن) عبد الجليل (və ya başqa izafətin) tərkib yaratması ilə müqayisə edərək, həmin sözün iki hissədən ibarət olmasını (تجد + ن) bildirmişlər.

Felin ikinci vəziyyətdə sonunda sükundan sonra nun (نون النسوة) qəbul etməsini isə həmin felin keçmiş zamanına bənzətmək olar. Çünki həmin fel keçmiş zamanda da nun sonluğu qəbul edir. Məsələn:

رضعون و يرضعن

Dilçilər ərəb dilində isim və fellərin dörd fleksiya əlaməti daşdığı müəyyən dəqiqləşdirmişlər: rəf (adlıq), nəsb (təsirlik), cəz (yiyəlik) və cəzm (sükunlu).

Qeyd etmək lazımdır ki, rəf və nəsb əlamətləri daşımaq həm isimlərə, həm də fellərə aid əlamətlər hesab olunur. Məsələn:

إن محمدا لن يهمل الواجب - Məhəmməd oxuyur, محمد يقرأ - Məhəmməd işi yerinə yetirməz.

Birinci misalda istər isim, istərsə də fel rəf halında olduğu halda, ikincidə hər ikisi nəsb vəziyyətindədir.

Digər iki hala gəldikdə, bunlardan sükunlu olmaq (cəzm) fellərə, yiyəlikdə olmaq (cəz) isə isimlərə aid bir əlamət hesab olunur. Beləliklə də, həm isimlərin, həm də fellərin bu əlamətlərdən yalnız ikisində müştərək olduğu ortaya çıxdığı kimi, onların hər birinin də ayrılıqda bu əlamətlərdən birini ehtiva etdiyi məlum olur.

Müzare fel nə zaman rəf əlaməti qəbul edir?

Müzare fel görünən (ظاهرة) və nəzərdə tutulan (مقدرة) zəmmə ilə və nun hərfi ilə rəf halında işlənir. Bu halda həmin feli nəsb və ya cəzm

halına gətirə biləcək bir vəziyyətin olmaması şərtidir. Bunlara aid misallara müraciət edək:

يبقى الثناء وتذهب الاموال ولكل دهر دولة ورجال

Gözəl sözlər qalar, mal-mülk isə yox olub gedər

Hər zamanın öz dövləti və xadimləri olur.

Bu beytdə *يبقى* və *تذهب* felləri rəf halındadır. Onlardan birincisinin rəf əlaməti nəzərdə tutulduğu halda, ikincisində görünəndir. Başqa misala baxaq:

إن المحبين احرار و انفسهم لمن يحبون في حكم الهوى

Sevənlər və onların nəfsləri azaddır

Kimi istəsələr sevə bilirlər.

İbn Malikin təbirincə desək:

إرفع مضارعا إذا مجرد من ناصب و جازم كتسعد

“Əgər müzare felini nəsb və cəzm edəcək bir əlamət yoxdursa, onda onu *تسعد* feli kimi rəf vəziyyətində yazın”.

Qrammatiklər arasında müzare felləri rəf halına gətirən səbəblər haqqında da bəzi ixtilafırlar mövcuddur.

1) Kufə qrammatiklərinin rəyinə görə, əgər müzare felləri nəsb və cəzm vəziyyətinə salan hallar olmazsa, həmin fellər rəf vəziyyətində olmalıdır.

2) Bəsrəlilərin fikrinə görə, müzare feli rəf vəziyyətinə gətirən şərtlərdən biri onu bu vəziyyətə gətirənin cümlədə isim yerini tutmasıdır. Bu vəziyyətdə fel cümlədə xəbər, hal (zərf) və sifət (təyin) yerində işlənməlidir. Məsələn:

...وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ

"... Allah dilədiyinə saysız-hesabsız ruzi verir." (ən-Nur: 38)

Başqa bir misalda:

جاء محمد يضحك - Məhəmməd gülərək gəldi.

Və ya:

وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ

"Şəhərin (Antakiyanın) ən ucqar tərəfindən (abid) bir kişi (Həbib Nəccar) çaparaq gəlib dedi: "Ey qövmüm! Elçilərə tabe olun!" (Yasin: 20)

Ənənəvi ərəb dilçiliyinin prinsipləri ilə yanaşdıqda, yuxarıdakı misalları ardıcılıqla bu cümlələrə bənzətmək olar: محمد مجتهد

Məhəmməd çalışqandır; جاء محمد ضاحكا – Məhəmməd gülərək gəldi; رأيت الطالب الناجح – Müvəffəqiyyət qazanan tələbəni gördüm.

Ərəb qrammatikasında xəbər, zərf (hal) və sifət yerində isim işlənə bilər. Buna görə də, müzare fel həmin isimlərin yerini tutduğu üçün bu isimlər kimi (yəni, rəf halında) fleksiya əlamətləri qəbul edir.

Lakin mövzunu bir qədər dərinlən araşdırdıqda, ikinci rəyin daha zəif olduğu qənaətinə gəlmək olur. Belə ki, müzare fel ismin yerində işlənmədiyi hallarda belə rəf vəziyyətində ola bilər. Məsələn:

مالك لا تفعل ، هلا تجتهد

Qurani-Kərimə müraciət etsək, orada da buna aid misalın olduğunu görə bilərik:

سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلِّونَ الذُّبُرَ

"(Bədr döyüşündə) bu dəstə mütləq məğlub olacaq və arxaya çevrilib qaçacaqdır." (əl-Qəmər: 45)

Başqa bir misala baxaq:

Edəni (iş görəni) gördüm. - رأيت الذي يفعل

Bütün bu misallarda fel ismin yerində işlənmədiyi halda rəf vəziyyətindədir, yəni onu rəf halına salan bir şərt yoxdur. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bəsrələrin bu bərdəki fikirləri bir qədər zəif görünür.

3) Əl-Kisainin fikrinə görə, indiki zaman fellərinin rəf vəziyyətdə olması felə əlavə edilən müzare hərfləri (أنيب) ilə bağlı bir məsələdir ki, bu hərflər felin əvvəlinə artırılmaqla ondan indiki zaman düzəldilir. Lakin bu hərflərin əlavə olunduğu fellər nəsb və cəzm əmələ gətirən hallar əlavə edildikdə həmin fellər rəf halından çıxır. Buna görə də Kisainin bu fikri də həmin məsələ ilə bağlı əsas kimi götürülə bilməz.

4) Sələbin fikrinə gəldikdə, o, müzare feli rəf vəziyyətinə gətirmiş halın isimlə bağlılığını və müzare hərflərin olduğunu inkar edərək, həmin felin rəf vəziyyətində olmasını məhz müzare felin öz mahiyyəti ilə bağlayır. Əgər felin ayrılıqda işləndiyi zaman erab əlamətlərinə, o cümlədən rəf halına ehtiyac duyulmadığını və bunun yalnız cümlə tərkibində əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alsaq, Sələbin bu rəyinin də zəif olduğunu görürük.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, bu məsələ ilə bağlı İbn Malikin kufəlilərdən gətirdiyi fikrin daha düzgün olmasını qəbul etməliyik. Belə

ki, həmin rəyə görə, müzare felləri nəsb və cəzm vəziyyətinə gətirən hallar olmazsa, həmin fellər rəf vəziyyətində olur. Zənnimizcə, bu fikir daha doğru hesab olunmalıdır.

Müzare felləri nəsb vəziyyətinə gətirən əlamətlər

Ənənəvi ərəb dilçiliyinin qaydalarına əsasən, müzare fel dörd ədat vasitəsilə nəsb vəziyyətinə gətirilir. Həmin ədatlar bunlardır: *أن، لن، كي، إن*

Bu ədatlardan birincisi (*أن*) haqqında daha təfsilatı ilə şərh tələb olunduğu üçün onu sona saxlayıb ikincisi ilə (*لن*) bağlı araşdırmalara başlamağa üstünlük veririk:

لن ədatı mazi və əmr fellərinə deyil, yalnız müzare fellərin əvvəlinə gətirilərək, felin ifadə etdiyi hərəkətin gələcəkdə baş verəcəyini inkar edir və feli nəsb vəziyyətinə salır. Məsələn:

...قالوا لن نُؤثِرَكَ عَلَى مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيْتَاتِ وَالَّذِي فَطَرَنَا...

"(Sehrbazlar) dedilər: "Biz heç vaxt səni bizə gələn bu açıq möcüzələrdən və bizi yaradandan üstün tutmayacağıq..." (Taha: 72)

Və ya:

...قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا...

"De: Allahın bizim üçün (ləvhi-məhfuzda) yazdığından başqa bizə heç bir şey üz verməz..." (ət-Tövbə: 51)

Bu iki misalda *لن* ədatının feli nəsb etməsi *لا* ədatının ismi nəsb etməsinə bənzəyir. Bu ədatla *سوف* və *س* vasitəsi ilə ifadə olunan və gələcəkdə baş verə biləcək hallar inkar olunur. Həm Sibəveyhi, həm də bir çox alimlər bu ədatın həmin vəziyyətdə yalnız inkar bildirdiyini qeyd etsələr də, Zəməxşəri *لن* ədatının bu vəziyyətdə işləndiyi halda inkarın təkid edilməsini və gücləndirilməsini bildirdiyini qeyd edir. Onun fikrinə görə, bir fikrin indiki-gələcək zamanda mütləq inkarı bildirildiyi zaman *لا* ədatından, təkidlə inkarı bildirildiyi zaman isə *لن* ədatından istifadə olunur. Məsələn:

لا أسافر - Getmirəm (getməmə), لن أسافر - Heç getməmə.

Zəməxşəri həmin fikrini əsaslandırmaq üçün Qurani-Kərimdən bu ayəni misal gətirir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاذْكُرُوا لَهُ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَاباً وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ...

"Ey insanlar! Bir məsəl çəkildi, ona qulaq asın! Şübhəsiz ki, Allahdan qeyri ibadət etdiyiniz bütələr heç bir milçək də yarada bilməzlər – lap hamısı bunun üçün bir yerə yığılsa belə!..." (əl-Həcc: 73)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu rəyi çoxları dəstəkləmişlər. Digərləri isə bu ayənin mənasından çıxış edərək orada لَنْ ədatının gücləndirmə və ya təkid bildirməsini inkar edərək, Zəməxşərinin bu haqda fikirlərinə qarşı çıxmışlar. Onların rəyinə görə, milçəyin həmin bütələr tərəfindən xəlf olunmasının, لَنْ ədatı olmadan belə, qeyri-mümkün olması səbəbindən buradakı ədat yalnız inkar mənasında işlənmişdir.

Başqa bir qrup alimlərin fikrinə görə isə لَنْ ədatının gücləndirmə və ya təkid bildirməsi üçün cümlədə اليوم, ابداء, و ya ya كيمي dəqiqləşdirici kəlmələrin olması vacibdir. Onlar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün Qurani-Kərimdən bu ayələri misal gətirmişlər:

إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا...

"... Mən Rəhman üçün oruc (sükut orucu) tutmağı nəzir etmişəm, ona görə də bu gün heç kəslə danışmayacağam!" (Məryəm: 26)

وَلَنْ يَتَمَنَّوهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ

"(Əlbəttə) onlar öz əməllərini bildiklərinə görə ölümü əsla istəməzlər. Allah zalımları tanıyandır!" (əl-Bəqərə: 95)

قَالُوا لَنْ نُبْرِحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّىٰ يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَىٰ

"Onlar: "Musa (Tür dağından) qayıdıb yanımıza gələnə qədər bu buzova sitayiş etməkdən əl çəkməyəcəyik!" – deyər cavab vermişdilər." (Taha: 91)

Buradan belə çıxır ki, Zəməxşəri həmin ədat haqqında danışdığı zaman onun inkarla yanaşı, eyni zamanda gücləndirmə və təkid də bildirməsinə işarə etmişdir.

لَنْ ədatının sadə və ya mürəkkəb söz olması barədə üç rəy mövcuddur:

1) Sibəveyhi və əksər dilçilərin rəyinə görə لَنْ ədatı sadə ədatdır, heç bir başqa sözlə qarışığı yoxdur və mürəkkəb deyil.

2) Əl-Fərranın rəyincə, bu ədatın əsl forması لا-dir və buradakı əlif ن –la əvəz olunmuş və beləliklə də لَنْ ədatı əmələ gəlmişdir.² Lakin bir çox alimlər bu rəyin zəif olduğunu qeyd edərək bildirmişlər ki, əlifin nuna deyil, nunun əlifə keçməsi halına rast gəlinir və bununla bağlı olaraq Qurani-Kərimdən bu ayəni misal gətirmişlər:

كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لِنَسْفَعْنَا بِالنَّاصِيَةِ

² ۳۲۵ / الرضى: شرح الكافي ۲

“Yox, yox! (Əbu Cəhl bu yaramaz əməllərinə son qoysun). Əgər son qoymasa, and olsun ki, Biz onu kəkilindən yapışib (Cəhənnəmə) sürükləyəcəyik.” (Əl-Ələq: 15)

3) Əl-Xəlil ibn Əhməd və Əl-Kəsainin fikrinə gəldikdə, onlar bu kəlmənin

mürəkkəb söz olduğunu və ان+لا ədatlarından yarandığını iddia etmişlər. Onların fikrincə bu ədatlardan birincisində əlif, ikincisində isə həmzə samiti həzif olunmuşdur (düşmüşdür)³. Onların rəyincə, ل ədatı gələcək zamanın inkarını bildirdiyi üçün iki xüsusiyyəti özündə birləşdirir və buna görə də həmin ədatın iki sözdən yaranması təbiidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu rəy də zəifdir. Çünki, alimlər iki sözdən yaranmış ədatlarda hər ikisinin xüsusiyyətinin saxlanmasını lazım bilirlər (لا لو ədatı kimi). Ancaq yuxarıda qeyd olunmuş fikrə görə, bu ədatda iki ədatın hər birindən bir hissə birləşmişdir ki, bu da ərəb dilçiliyində qəbul olunmur. Bu rəyin zəif olduğunu təsdiqləyən digər dəlillər də gətirilmişdir.⁴

Bəzi qrammatiklər لədatından sonra feilin şərt formasında işləmə bilməsini mümkün hesab etmişdir. Onlar bu fikirlərini əsaslandırmaq üçün ərəb ədəbiyyatına müraciət etmiş və bu beyti misal gətirmişlər:

أبأدى سبأ عزمأ كنت بعدكم فلن يحل للعنين بعدك فنظر

Sizdən sonra Səbanı tərki etməyi qərara aldım

Səndən sonra gözlərimi açıb baxmaram.

Dilçilərin fikrinə görə, bu beytdə لədatından sonra gələn حلّ feilinin arzu formasında (nəsb vəziyyətində) olması tələb olunduğu halda, həmin feil şərt formasında (cəzm vəziyyətində) işlənmişdir.

Bir qrup alimlər isə həmin feilin arzu formasında olduğunu iddia etmiş və oradakı fəthənin əslində yə hərfinin əvəzində işlənməsini qeyd etmiş və yənin həzif olunduğunu bildirmişlər.⁵

Feilin məmulu لدən əvvəl gələ bilərmi?

Əksər ərəb dilçiləri bunun mümkün olduğunu qeyd etmişlər. Məsələn:

³ سيبويه: الكتاب: 1/ص: ٤٠٧

⁴ الرضى: شرح الكافية: 2/ص: 425

⁵ الخضرى على بن عقيب: حاشية الخضرى: 2/ص: 110

النحو لن أهمل - Nəhvi tərک etmərəm.

Əbul Həsən Əşmuni də bu rəyin tərəfdarları kimi çıxış edərək, onun mümkünlüyünü qeyd etmiş və belə bir misal gətirmişdir:

زيداً لن اضرب - Zeydi vurmaram.⁶

Sibəveyhi də لن ədatının bu cür işləmə birməsini mümkün hesab edir. Lakin Əbul Həsən Əxtər لن ədatının yalnız əvvəldə işlənməsini təkidlə qeyd edir və yuxarıda deyilən rəylərlə razılaşmadığını bildirir. Bununla yanaşı, həmin dilçilər yalnız əvvəldə işlənmənin mədatına aid olduğunu bildirərək öz rəylərində möhkəm dayanmış və buna aid “rəcəz” bəhrində yazılmış bir beyti misal gətirmişlər:

مه عاذ لي فهانما لن ابرحا بمثل او احسن من شمس الضحا

Nə vaxt istəsən, mən mövcudam (hazıram)

Günəş şüası kimi və ya ondan da parlaq şəkildə.

لن –lə onun məmulu arasında başqa söz gələ bilərmi?

Bütün Bəsrelilər, o cümlədən də Kufəli alim Hişam bunun mümkün olmadığını bildirmiş və: لن-тіpli cümlələrin düzgün olmadığını bildirmişlər. Lakin, zəruri halda, xüsusilə də şeir üslubunda لن –in bu cür işlənməsinə yol vermək olar. Məsələn:

لن ما رايت ابا يزيد مقاتلاً.. ادع القتال و اشهد الهيجاء

Yəni: “Əbu Yəzidi döyüşdə gördüyüm müddətdə döyüşü tərک etmərəm”. Göründüyü kimi, bu misalda لن və onun məmulu arasında bir neçə söz mövcuddur.

Kisaiyə gəlincə, o, and üslubunda bu cür işlənmənin mümkün olduğunu qeyd edir. Məsələn:

لن و الله اضيع الحق - “Allaha and olsun ki, haqqı zay etmərəm”. Fərra da onun fikrini dəstəkləyir.

Müzare feili nəsib edən ədatlardan biri کی ədatıdır.

کی ədatının xüsusiyyətlərindən biri də onun aydınlaşdırıcı və cəz ədatı rolunda da çıxış edə bilməsidir.

1) Hər hansı səbəbdən ötrü sual ədatı olan mədatına əlavə edildikdə özündən sonra gələn sözü cəz (yiyəlik) halında idarə edir. Bu zaman həmin ədat کی vəziyyətində işlənir və لمة mənasını verir. Bu halda həmin ədat کی

الشموني: ٢٧٨/٣⁶

vəziyyətində işləmə bilməz. Çünki həmin halda işlənsəydi, ondan sonra feilin nəsb vəziyyətdə gəlməsi lazım olardı.

2) Əgər *ما* ədatı *ما المصدرية* ilə birlikdə işlənsə, yenə də aydınlaşdırıcı və cərr ədatı rolunda çıxış edir. Buna misal olaraq Ən-Nabiğənin bir beytini misal göstərmək olar:

إذا أنت لم تنفع فضر فإنما
يرجى الفتى كيما يضر و ينفع

Əgər bir xeyir verməsən, zərər ver.

Çünki, insan ya zərər verməlidir, ya da xeyir!

Bu beytdəki *ما* ədatı *ل* –ədatının aydınlaşdırıcı və cərr vəzifəsində işlənmişdir.

3) *ما* ədatı gizli *أن* –dən *ان المصدرية* əvvəl işləndikdə. Məsələn:
جنت كي تكرمني – Gəldim ki, mənə yaxşılıq edəsən.

Həmin cümlə əslində bu vəziyyətdə işlənmişdir: *جنت كي أن تكرمني*

Bəsrelilər birinci variantın işlənməsini doğru hesab etdikləri halda, kufəlilər hər iki variantın doğru olduğunu və bunun üslubdan asılı olaraq seçilməsini məqbul hesab etmişlər.

4) *ما* ədatı *ل* ədatından *لام التعليلية* əvvəl gəldikdə də həmin vəzifəni yerinə yetirir. Məsələn: *جنت كي لأساعدك* – Gəldim ki, sənə kömək edəm.

Bu misalda *ل* ədatından sonra *أن* ədatının düşməsi (həzf olunması) müşahidə olunur.

ما ədatı nə zaman *المصدرية* adlanır?

ما ədatı *ل* –dən sonra gəldikdə və özündən sonra *أن* ədatı gəlmədiyi zaman *المصدرية* adlanır. Məsələn:

لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ...

“Bu sizin əlinizdən çıxana kədərlənməməyiniz və sizə verilənə də sevinib qürrələnməməyiniz üçündür...” (Əl-Hədid: 23)

ما ədatı nə zaman aydınlaşdırıcı və məsdər *ما* olur.

ما ədatının bu şəkildə işlədilməsi iki qismə bölünür:

1) *ما* ədatı *ل* ədatı ilə *أن* ədatı arasında gəldikdə. Məsələn:

جنت لكي أن أفهم النحو

ما ədatının bu cür işlədilməsi haqqında müxtəlif rəylər vardır.

2) *ما* ədatı *ل* ədatı ilə *أن* ədatları olmadan müstəqil şəkildə işlənir.

Məsələn:

...كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ...

“... Bu ona görədir ki, (həmin mal-dövlət) içərinizdəki zənginlər arasında əldən-ələ dolaşan bir sərvət olmasın (ondan yoxsullar da faydalansın)...” (Əl-Həşr: 7)

کي ədatının bu misalda həmin şəkildə işlənməsinin də iki xüsusiyyəti ola bilər:

a) Bu şəkildə işləndiyi zaman ondan əvvəl ل gəldikdə کي ədatı المصدرية کي adlanır.

b) Həmin şəkildə işləndiyi zaman özündən sonra أن ədatı gəldiyi zaman isə aydınlaşdırıcı (کي التعليلية) adlanır.

Başqa bir məsələ کي ədatının muzmar (gizli) vəziyyətdə işlənməsi ilə bağlıdır. Bəzi alimlər کي ədatının həmin vəziyyətdə işlənməsinə caiz hesab etdikləri halda, əksər alimlər bunun mümkün olmadığını bildirmiş və bununla bağlı belə bir misal gətirmişlər: جنت لتکرمني

Onların fikrinə görə bu cür misallarda ل ədatından sonra کي ədatı deyil, müzmar أن ədatı gələ bilər və həmin misal bu şəkildə ola bilər: جنت لأن تکرمني

Müzare feili nəsb vəziyyətinə gətirən ədatlardan biri də أن ədatıdır.

Bu ədatın ümumilikdə ərəb dilində işlənməsinin dörd xüsusiyyəti vardır:

- 1) Məsdər (أن المصدرية) -i- أن rolunda
- 2) Muxəffif (yüngülləşdirici) - ان المخففة) - an vəzifəsində
- 3) Müfəssir (təfsir edici) - ان المفسرة) - an olmaq
- 4) Zaid (əlavə) - ان الزائدة) - an kimi işlənmək

1. Cümlənin əvvəlində gəlib özündən əvvəl heç bir söz gəlmədiyi halda أن ədatı məsdər (أن المصدرية) -i- أن adlanır və iki qismə bölünür:

a) Əvvəldə gəlib özü və ondan sonra gələn söz rəf halında hesab olunduqda. Məsələn:

...وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى...

“... (Ey kişilər!)” Sizin bağışlamağınız (güzəştə getməyiniz) müttəqiliyə daha yaxındır...” (Əl-Bəqərə: 237)

Buradakı məna əslində "عفوكم أقرب للتقوى" olduğu üçün buradakı أن və ondan sonrakı feil المصدرية أن adlanır və rəf halında hesab olunur.

b) Qeyri-yəqinlik bildiren sözlərdən sonra gəldikdə. Məsələn:

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ...

"İman gətirənlərin qəlblərinin Allahın zikri və haqdan nazil olan (Quran) üçün yumşalması vaxtı gəlib çatmadımı?!..." (Əl-Hədid:16)

2. Muxəffif ədatına gəldikdə, o əsasən ələm (xüsusi isim) kəlmələrdən sonra gəlir və çox halda da yəqinlik və zənn bildirir. Bu zaman *an* və feil arasında *la* ədatından başqa bir kəlmə gəlməlidir.⁷ Məsələn:

ظننت أن ستقوم يا ظننت أن قد تقوم

Əgər onların ikisi arasında hər hansı bir söz, hətta *la* –də gəlsə, o zaman üç cəhət ortaya çıxır:

a) *an* ədatı *an* المصدرية olduqda. Məsələn:

...وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

"...Bilsəniz oruc tutmaq sizin üçün nə qədər xeyirlidir!" (əl-Bəqərə: 184)

b) *an* ədatı *an* المخففة olduqda. Məsələn:

وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةً...

"Və ələ hesab edirdilər ki, (bunun müqabilində özlərinə) heç bir bəla üz verməyəcəkdir..." (əl-Maidə:71)

c) Əgər onların arasında heç bir söz olmazsa, yenə də o, müzare feili nəsb edir. Məsələn:

أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ

"İnsanlar (möminlər) yalnız: "İman gətirdik!-demələrilə onlarıdan əl çəkilib imtahan olunmayacaqlarını mı sanırlar?" (Əl-Ənkəbut: 2)

3. Özündən əvvəl və sonra gələn iki cümlə arasında gəlib ön qoşma qəbul etməyən *an* ədatı *an* المفسرة adlanır. Məsələn:

وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ...

"Biz Musanın anasına (ilham yolu ilə, yaxud rəyada): "Onu (Musanı) əmizdir...-deyə bildirdik." (Əl-Qəsəs: 7)

Qeyd etmək lazımdır ki, *an* ədatından əvvəl *qal* feili gəldiyi zaman *an* ədatı yazılmaz, yəni: قلت له أن أفهم - bu tipli cümlələrdə *an* ədatının yazılması caiz hesab olunmur.

Əgər *an* ədatından sonra cümlə gəlməzsə, o zaman *an* ədatı müfəssir deyil, muxəffifə adlanır. Məsələn: أرسلت إليه ما يليق أن مدحا - Ona göndərdiyim sözlərdə onu mədh etdim.

⁷الإشعوني / 3 / 7282

Əgər *أَنْ* ədatından əvvəl hər hansı bir ön qoşma gələrsə, o zaman *أَنْ* ədatı təfsiri deyil, *المصدرية*, *أَنْ* adlanır. Məsələn: *كتبت إليه بأن قم* – Ona yazdım ki, qalx!

Bu halda ən ədatının məsdər *أَنْ* -i olmamasının səbəbi ondan ibarətdir ki, ön qoşmalar isimlərə aid olur.

4. *الزائدة* *أَنْ* adlanan *أَنْ* ədatı digər ədatlar kimi yalnız təkid bildirməyə xidmət edir. Bu vəziyyətdə işlənən *أَنْ* ədatının dörd qismi vardır:

a) Vaxt və zaman bildirən *لما* - ədatından (*لما الحينية التوقيتية*) sonra gəldikdə. Məsələn:

لما Müvəffəqiyyət qazandığın zaman sənə hörmət edəyəm. Buna aid Quran ayəsini misal gətirmək mümkündür. Məsələn:

قَلَمًا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا...

“Muştuluqçu gəlib köynəyi (*Yəqubun*) üzünə sürtən kimi onun gözləri açıldı...” (*Yusuf:96*)

b) *ك* - ön qoşması ilə onun ziyəlikdə idarə etdiyi söz arasında gəldikdə. Məsələn:

و يَوْمَا تَوَافَيْنَا بِوَجْهِهِ مَقْسَمٍ
كَأَنَّ ظِلِّيَّةً تَعْطُو إِلَىٰ وَارِقِ السَّلْمِ

Bir gün gözəl sevincli bir üzlə qarşılaşdıq.

Sanki ahu sülh yarpağı yeməyə gedirdi.

c) And bildirən feillə *لَوْ* ədatı arasında gəldikdə. Məsələn:

و أَقْسَمُ أَنْ لَوْ التَّقِينَا وَ أَنْتُمْ
لَكَانَ لَكُمْ يَوْمَ مِنَ الشَّرِّهِ مَظْلَمٌ

And içdi ki, əgər biz sizinlə görüşsək,

Həmin gün sizin üçün zülmətə dönəcək.

d) *إِذَا* ədatından sonra gəldikdə. Məsələn:

فَأَمَّهُلَهُ حَتَّىٰ إِذَا كَانَ
مِعَاطِي يَدٍ مِنْ جِمَةِ الْمَاءِ غَارِفٍ

Ona bir qədər fürsət versən,

O, öz kəramətini və səxavətini göstərəcək.

Zaid *أَنْ* ədatı özündən sonra gələn müzare feili nəsb edirmi?

a) Əksər alimlərin fikrinə görə, zaid *أَنْ* ədatı özündən sonra gələn müzare feili nəsb etmir. Məsələn:

أَكْرَمَكَ لَمَّا أَنْ يَقُومُ مُحَمَّدٌ

Bu misalda zaid أن ədatından sonra gələn müzare feil nəsb olunmamışdır.

b) İkinci qrup ailələrin rəyinə gəldikdə, onlar zaid أن ədatının da cərənləri ilə analoji oxşarlığını nəzərə alaraq, həmin ədatın özündən sonra gələn müzare feili nəsb ediyini bildirmiş və bununla bağlı bu Quran ayəsini misal gətirmişlər:

...قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ...

"... Onlar (cavabında) dedilər: "Allah yolunda nə üçün vuruşmayaq ki, ..." (Əl-Bəqərə: 246)

Müzare feili nəsb edən ədatlardan biri də اذن ədatıdır. Bu ədat həmin vəzifədə aşağıdakı şərtlər daxilində işlənir:

1) اذن ədatından sonra gələn fel gələcək zamanı bildirdikdə. Məs: اذن تتج

2) اذن ədatı cümlənin əvvəlində gəldikdə.

3) اذن ədatı ilə müzare fel arasında başqa bir söz gəlmədikdə.

Əgər bu üç şərtdən biri olmazsa, o zaman اذن ədatı müzare feili nəsb etməz.⁸

اذن ədatı və fel arasında and bildirən söz və ya əgəldikdə fel nəsb vəziyyətində olur. Məsələn:

اذن لا أهمل , اذن و الله أساعدك

Bəs görəsən, اذن ədatı nə zaman əhəmiyyət daşıyır?

a) Əgər اذن ədatı cümlənin əvvəlində gəlməzsə, müzare fel ondan sonra mütləq rəf halında olur. Məsələn: تسافر اذن أو تتج

"Ya səfər edərsən, ya müvəffəqiyyət qazanarsan."

b) Digər bir vəziyyət isə اذن ədatının xəbərle mübtədə arasında gəlməsilə bağlıdır. Məsələn: أنا اذن أكرمك Mən, onda sənə hörmət edərəm.

c) Özündən əvvəlki şərtə cavab bildirdikdə. Məsələn: اذن تتج

و الله اذن لأجتهدن

Feil ədatına görə, yoxsa أن ədatına görə (أن المضمره) nəsb olunur?

Bu məsələ ilə bağlı ərəb dilçiləri arasında ixtilaf mövcuddur.

1) Birinci qrup ərəb dilçilərinin rəyinə görə o, bəsit bir ədatdır və məhz həmin ədat feili nəsb edir.

⁸ الاشمونى, ۲۸۹/۳

2) İkinci qrup alimlərin fikrinə görə isə feilin nəsb olunması **إِنْ** ədatına görə deyil, **أَنْ** ədatına görədir. Bildirmişlər ki, **أَنْ** ədatı yalnız bağlayıcı və ön qoşmalardan sonra zahir şəkildə ola bilər.

3) Üçüncü qrup isə **إِنْ** ədatının zərf olduğunu bildirmiş və feilin nəsb olmasına **أَنْ** ədatının səbəb olduğunu əsas götürmüşlər.

أَنْ ədatının idmar bildirməsi

أَنْ ədatı üç ön qoşmadan və dörd bağlayıcıdan sonra idmar olunur. Həmin ön qoşmalar bunlardır: **كِي**, **ل**, **حَتَّى**. Bağlayıcılar isə bunlardır: **ثُمَّ**, **و**, **ف**, **أَوْ**.

أَنْ ədatının **كِي** ön qoşmasından sonra idmar olunması üç şəraitdə baş verir:

1) **كِي** ədatı aydınlaşdırıcı (**كِي التعليلية**) olduqda. Məsələn: **جنت كِي تكرمني** -Gəldim ki, mənə hörmət edəsən.

Bu vəziyyətdə olduqda **كِي** ədatından sonra **لَا** ədatı gəldikdə **أَنْ** ədatı təqdir olunaraq işlənməlidir. Məsələn:

...إِنَّمَا يَكُونُ عَلَيْكَ حَرْجٌ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا

“...(*Ya Rəsulum!*) *Sənə (evlənməkdə) bir çətinlik olmasın deyə (bu buyurduqlarımızı sənə halal etdik). Allah bağışlayandır, rəhm edəndir!*” (*Əl-Əhzəb: 50*)

2) Əgər **ل** ədatından əvvəl naqis feil keçmiş zamanın inkarında gələrsə, o zaman **أَنْ** ədatı yazılmaz. Məsələn:

وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ...

“*Halbuki sən onların arasında ola-ola Allah (sənə hörmət əlaməti olaraq) onlara əzab verən deyildir...*” (*Əl-Ənfal: 33*)

ل ədatının özü dörd cür adlandırılı bilər:

a) **ل** (**لِالعاقبة**) **Ləmul-aqibəti**. Məsələn:

فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا...

“*Fironun adamları axırda özlərinə düşmən kəsiləcək və başlarına bəla olacaq onu (Musanı) (içində olduğu sandıqla birlikdə) götürüb gəldilər...*” (*Əl-Qəsəs: 8*)

b) **ل** (**لِالتأكيد**) **Təkid ləmi**. Məsələn:

يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنْنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“*Allah sizə (bilmədiklərinizi) bildirmək, sizdən əvvəlkilərin getdiyi yolları sizə göstərmək və tövbələrinizi qəbul etmə istər. Allah (hər şeyi) biləndir, hikmət sahibidir!*” (*Ən-Nisa: 26*)

c) (ل التعديّة) - Tədiyə bildirən l. Məsələn:

أعدت الجندي ليقاتل في المعركة “Əsgəri hazırladım ki, döyüşdə vuruşsun.”

Bu misaldakı l ədatı ərəb dilində “tədiyə ləm” -i adlanır.

أن ədatının حتى - ön qoşmasından sonra idmarı

Bu cür idmar iki yerə bölünür:

1) حتى ədatı aydın ismi cər halına saldıqda. Məsələn:

قرأت الكتاب حتى النهاية Kitabı sona qədər oxudum.

Bu halda حتى ədatı məqsəd bildirdiyi üçün الغاية حتى adlanır.

2) حتى ədatı aydın görünməyən ismi məcrur edərsə. Məsələn:

...فقاتلوا التي تبغي حتى تفيء إلى أمر الله...

“... (Təcavüzkarlıq edənlə) Allahın əmrinə (itaətinə) qayıdana qədər vuruşun...” (əl-Hucurat: 9)

Bu halda işlənən حتى ədatının üç mənası vardır:

a) حتى ədatı hər hansı məqsədlə işləndikdə. Bu zaman ondan sonrakı mənə əvvəlki mənanın bitməsi üçün həqiqi sonluq kimi işlənirsə. حتى ədatının məhz bu mənada işlənməsinə əmin olmaq üçün cümlədə onun işləndiyi yerdə إلى ön qoşmasını işlətmək lazımdır. Bu halda mənada bir dəyişiklik baş verməzsə, o zaman حتى ədatının sözügedən mənada işlənməsinə əmin olmaq olar. Məsələn: يسرع القطار حتى يدخل المحطة “Qatar stansiyaya daxil olmağa tələsir.” Əgər bu misalda حتى ədatının yerinə إلى qoysaq da, mənada bir dəyişiklik baş verməz.

b) حتى ədatının təlil, yəni aydınlaşdırıcı mənasında işlədilməsi. Bu halda حتى ədatından əvvəl gələn fikirlər ondan sonrakı üçün səbəb olur. Burada da حتى ədatının məhz bu mənada işlənməsinə əmin olmaq üçün cümlədə onun yerinə كي ədatının işlədilməsi lazım gəlir. Əgər bu halda mənə dəyişməzsə, حتى ədatının sözügedən mənada işlənməsinə əmin olmaq olar. Məsələn: أسلم حتى تدخل الجنة - İslamı qəbul et ki, Cənnətə daxil olasan. Əgər bu misalda حتى ədatının yerinə كي ədatını qoysaq, yenə də mənada bir dəyişiklik baş verməz.

c) حتى ədatının istisna mənasında işlədilməsi. Bu halda işləndikdə حتى ədatından sonra gələn fikir ondan əvvəlki fikir üçün məqsəd və səbəb olmamalıdır. Məsələn: لا يصلح الوالي للحكم حتى يلتزم العدل - Vali hakimiyyəti ədalətlə idarə etdikdə doğru olar.

Bu misalda حتى ədatının yerinə müvafiq şəkildə لا ədatı yazılırsa, mənada bir dəyişiklik baş verməz.

İndi isə *أَنْ* ədatının «ətf» ədatlarından (bağlayıcılardan) sonra idmar olunmasına nəzər salaq. Ətf ədatları bunlardır: *و, ف, أو, ثم*

1) *أَنْ* ədatının *أَوْ* bağlayıcısından sonra idmarına nəzər salaq: *أَنْ* ədatının bu vəziyyətdə idmar olunmasının bir neçə şərti vardır.

أَوْ bağlayıcısının yerində *حَتَّى* və ya *إِلَّا* kəlmələri işləndikdə mənaya bir xələl gəlmir. Məsələn: *لَأَسْتَسْهَلَنَّ الصَّعْبَ أَوْ أَدْرَكَ الْمَنَى*

فَمَا انْقَادَتِ الْأَمَالُ إِلَّا لِصَاصِرٍ

Bütün çətinlikləri asanlaşdıraram ki, niyyətimə çatam,

Bütün arzular yalnız səbr edənlər üçün yerinə yetər.

Bu misaldakı *أَوْ* bağlayıcısına nəzər salsaq, onun *حَتَّى* mənasında işləndiyinin şahidi olarıq. İkinci misala nəzər salaq:

لَأَقْتُلَنَّ الْمُرْتَدَّ أَوْ يَسْلَمَ

Mürtəddi yalnız İslamı qəbul etdikdə öldürmərəm.

Göründüyü kimi bu misalda *أَوْ* bağlayıcısı *إِلَّا* ədatının mənasında işlənmişdir.

Ərəb dilçilik məktəbinin nümayəndələri arasında müzare feilin *أَوْ* bağlayıcısından sonra nəsb edilməsi ilə bağlı ixtilaf mövcuddur.

Bəsreləli alimlərin rəyinə görə, *أَوْ* bağlayıcısından sonra indiki zaman feilinin nəsb olunması bu bağlayıcıya görə deyil, mudmar *أَنْ* ədatına görədir.

Əl-Kisainin fikrinə gəldikdə, o, indiki zaman feilinin nəsb vəziyyətində olmasını məhz *أَوْ* bağlayıcısının özünə aid edərək *أَنْ* ədatının orada heç bir rolunun olmadığını bildirir.

Əl-Fərra və ümumilikdə Kufəli alimlərin fikrinə görə isə müzare feilin nəsb olunması *أَوْ* bağlayıcısından əvvəl gələn hissənin ondan sonra gələn hissə ilə olan mənə müxtəlifliyi ilə bağlıdır.

2) İndi isə *أَنْ* ədatının *ف* bağlayıcısından sonra idmar olunmasına nəzər salaq. *أَنْ*-in bu vəziyyətdə idmar olunması üçün *ف* bağlayıcısından əvvəl inkar ədatı gəlməlidir və bu, iki şərtlə bağlıdır:

a) Cümlədəki *ف* səbəb məqsədilə işlənmişdir. Məsələn:

...لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فِيمَؤُولَا وَلَا يُحَقَّقُ عَلَيْهِمْ مِّنْ عَذَابِهَا...

“... Orada nə onların ölümünə hökm olunar ki, ölib canları qurtarsın, nə də əzabları yüngülləşər...” (Fatir: 36)

b) *ف* bağlayıcısından əvvəl ya da tələb gəlməlidir. Məsələn:

مَا يَلِيْقُ بِاللَّهِ الظُّلْمَ فَيُظْلَمُنَا

“Bizə zülm etmək Allaha yaraşmaz!”

ف bağlayıcısının səbəb üçün işlənmədiyi hallarda müzare feili nəsb etməsi mümkündürmü?

Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda feil mənsub olunur və iki şərt daxilində mərfu olur:

1) **ف** ədatından əvvəl və sonra gələn cümlələr eyni məqsəddən ötrü işlədilir və bu halda həmin ədat bağlayıcı rolunda çıxış edir. Məsələn:

وَمَا يُؤَدِّنُ لَهُمْ فَيَعْتَدِرُونَ

“Onlara üzr istəməyə izin verilməz.” (Əl-Mursəlat: 36)

2) **ف** ədatının bağlayıcı kimi iştirak etdiyi cümlələrdən birincisi inkarda olduğu halda, ikinci təsdiqdə olur. Məsələn: مَا تَزُونَا فَنُكْرِمُكَ

“Sən gəlmədin ki, (gəlsəydin) sənə hörmət edərdik.”

Tələb cümlələrinə cavab olduğu vəziyyətdə ف ədatından sonra müzare feilin nəsb olunması.

Tələb ərəb dilində aşağıdakı növlərə bölünür: əmr, inkar, dua, sual, ərz, təhiz (sövk etdirmə), təmənni və rica.

a) Əmr - أدب ابنك في الصغر فيحمدك في الكبر

Övladını uşaq ikən tərbiyə et ki, böyüdükdə sənə şükür etsin.

b) Nəhy (inkar) –

... لا تَقْتُرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْحِتْكُمْ بِعَذَابٍ...

“... Allaha iftira yaxmayın, yoxsa, O, sizi əzabla məhv edər...” (Taha: 61)

c) Dua –

... رَبَّنَا اطمین على أموالهم واشدد على قلوبهم فلا يؤمنوا حتى يروا العذاب الأليم

“... Ey Rəbbimiz! Onların mal-dövlətini məhv et və ürəklərini möhürlə (sərtləşdir) ki, mömin olmayıb şiddətli əzabı görsünlər.” (Yunus: 88)

d) Sual – هل تعرفون لباناتي فأرجو أن

تقضي فيرتد بعض الروح للجسد

“Qızlarımı tanıyırsınızmı, xahiş edirəm gələsiniz (onları görəsiniz) və yenidən ruhumun bir hissəsi cəsədimə qayıda.”

e) Ərz – يا آبن الكرام ألا تدنو فتبصر ما

قد حدثوك فما راع كمن سمعا

“Ey Kərəmətli insanın oğlu yaxınlaşıb görməzmişən, Məgər sənə deyilənlə gördüklərin eynidir?”

ə) Təhiz (تحضيض) – هلا حطمت قيود الاستبداد فتعز

“Sən istibdadın zəncirlərini qırıb azad və güclü olmazmısan?!”

f) Təmənni – يا ليت أم خليل واعدت فوفت

ودام لي و لها عمر فنصطحبا

“Nə olaydı Xüleydin anası verdiyi vədə vəfa edəydi, Mənim və onun ömrü davam etdikcə onunla evli olardıq.”

g) Rica – لعل الله فيرحمنا

“Ola bilsin ki, Allah bizə rəhm etsin.”

3) İndi isə *أن* ədatının و bağlayıcısından sonra idmar olunmasına nəzər salağ. *أن* ədatının bu vəziyyətdə idmar olunması iki şərtlə bağlıdır:

a) و ədatı cümlədə birgəlik mənasında işləndikdə.

b) و ədatından əvvəl tələb və ya inkar gəldikdə. Məsələn:

لا يتكلم الخطيب و يقعد

“Xatib danışdığı zaman ayağa durdu”. Bu misalda yuxarıda göstərdiyimiz hər iki şərtlə bağlı nümunə mövcuddur.

Əl-Əşmuninin fikrinə görə, müzare feil beş vəziyyətdə و ədatından sonra nəsb vəziyyətində olur: nəfy, əmr, nəhy, sual, təmənni.

a) Nəfy –

... أم حسيبتكم أن تدخلوا الجنة ولما يعلم الله الذين جاهدوا منكم ويعلم الصابرين

“Yoxsa Allah içərinizdən cihad edənləri (düşmənlə vuruşanları) və (əziyyətdə) səbr edənləri bilib (bəlliləşdirib bir-birindən) ayırd etməmişdən qabaq cənnətə girəcəyinizimi güman edirsiniz...?!” (Ali-İmran: 142)

Bu ayədə *يعلم* feili mudmar *أن* vasitəsilə nəsb vəziyyətinə gətirilmişdir.⁹

b) Əmr – يا صديقي اغفر لي زلتي و اغفر لك زلتك

Dostum, mənim səhvini bağışla, mən də sənə səhvini bağışlamam.

c) Nəhy – لا تته عن خلق و يأتي بمثله

عار عليك اذا فعلت عظيم

Etdiyin bir şeyi başqalarına qadağan edirsən.

Belə etdiyən üçün sənə böyük ar olsun!

d) Sual – ألم أكره و يكون بيني

و بينكم المودة و الأخاء

Məgər biz qonşu deyildik,

Bizim aramızda sevgi və dostluq olmazmı?

ə) Təmənni –

...يا ليتنا نرد ولا نكذب بآيات ربنا ونكون من المؤمنين

⁹ الخضري علي ابن عقيل , م ٢ ص ١١٧

“... *Kaş ki, biz dünyaya qaytarılıb Rəbbimizin ayələrini yalan hesab etməyəydik və möminlərdən olaydıq!*” (Əl-Ənam: 27)

Bu ədat(و) birgəlik deyil, bağlayıcı və ya yeni bir fikir bildirmək üçün işləndiyi zaman indiki zaman feili nəsb vəziyyətinə düşməz. Məs:

لا تأكل السمك و تشرب اللبن

Bu misalda işlənən müzare fellərin üç xüsusiyyəti ola bilər, yəni, feillər nəsb, rəf və ya cəzm vəziyyətində ola bilər.

1) İkinci felin nəsb vəziyyətdə olması onun əvvəlki fellə birgəlik bildirməsi ilə bağlıdır.

2) Həmin felin rəf olması onun yeni bir fikir bildirməsi ilə bağlıdır.

3) Felin cəzm olması isə onun yalnız bağlayıcı vəzifəsində işlənməsi ilə bağlıdır.

أ ədatının idmar olmasının mümkün olduğu hallar.

أ ədatı dörd vəziyyətdə idmar ola bilər:

Fel bu dörd bağlayıcıdan (ثم, أو, ف, و) birindən sonra gəldikdə. Bu zaman həmin ədatdan əvvəl ismin (xalis ismin) gəlməsi əsas şərtidir. Məsələn:

وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا...

“Allah bəşər övladı ilə (Musanın anası ilə olduğu kimi) ancaq vəhylə (ilham və ya rəya ilə), yaxud (Musa kimi) pərdə arxasından danışar (Allah kəlamı eşidilər, amma Özü görünməz), və ya bir elçi (mələk) göndərər...” (Şura: 51)

Bu ayədə sözügedən məsələ ilə bağlı iki dəlilə rast gəlmək mümkündür.

Müzare fellərin cəzm olunması

Müzare fellər əsasən cəzm ədatlarından sonra cəzm olunur. Həmin ədatların sayı on beşdir və onlar iki hissəyə bölünür:

1) Yalnız bir feli cəzm edən ədatlar.

Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: لا, لم, ل, لا

2) İki feli cəzm edən ədatlar. Bu ədatların sayı on birdir. Məsələn:

إذما, أين, أيان, متى, أي, مهما, ما, من, إن, أنى, حيثما

İndi isə həmin ədatlar haqqında tərtibatla izah verməyə çalışaq və bunun üçün لا (الطلبية) ədatından başlayaq. Bunun mənası bir şeyin yerinə yetirilməsini istəməməkdir. Məsələn:

...يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ

“...Oğlum! Allaha şərik qoşma. Doğrudan da, Allaha şərik qoşmaq böyük zülmüdür! (Ağır günahdır!)” (Loğman: 13)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ədat felləri iki vəziyyətdə cəzm edir.

a) Həmin ədatla fel arasında başqa bir söz olmamalıdır.

b) Həmin ədatdan əvvəl ən ədatı (إن الشرطية) gəlmədikdə.

ل ədatı (لام الأمر) Məsələn:

...وَلَا يَأْتِ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلِيَمْلِكِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلِيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ...

“...*Katib gərək Allahın öyrətdiyi kimi yazmaqdan boyun qaçırmasın, yazsın! Borclu olan şəxs borcunu söyləyərək (deyə-deyə) yazdırsın və Rəbbi olan Allahdan qorxaraq ondan (borcdan) bir şey əskiltməsin...*” (əl-Bəqərə: 282)

ل ədatı (لام الدعاء) Məsələn:

وَتَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضَ عَلَيْنَا رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ مَا كُفُونَ

“Onlar (Cəhənnəmin gözətçisi Malikə) müraciət edib deyəcəklər: “*Ey Malik! Qoy Rəbbin bizi öldürsün (bu əzabdan qurtaraq)! O isə (min ildən sonra onlara): Siz (həmişəlik burada) qalacaqsınız!-deyə cavab verəcəkdir!*” (Əz-Zuxruf: 77)

ل ədatı bu vəzifəsində bütün hallarda kəsre qəbul edir.

لم ədatına gəldikdə, onun əsas mənası inkar bildirməkdir. Bu ədat müzare feli cəzm edərək mənasını inkar edir və beləliklə də, mənanı keçmişə aid edir. Məsələn:

...أَلَمْ تُشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ...

“*(Ya Peyğəmbər!) Məgər Biz (haqqı bilmək, elm və hikmət dəryası etmək üçün) sənin köksünü (qəlbini) açıb genişlətmədikmi?!)*” (Əl-İnşirah: 1)

Bu ədatın altı hökmü vardır:

1) Bəzi şərt ədatları ilə işləmə bilməsi. Məsələn: إن لم

فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

“*Madam ki, belə bir işi bacarmadınız, heç bacara da bilməzsiniz, o halda kafirlər üçün hazırlanmış, yanacağı (günahkar) insanlardan və kibrit daşlarından ibarət olan oddan (cəhənnəmdən) hazər edin.*” (əl-Bəqərə: 24)

2) Həmin ədatla fel arasında zəruri halda hər hansı bir sözün gələ bilməsi. Məsələn:

فَأَضَحَّتْ مَعَانِيهَا ففارا رسوماها

كَأَنَّ لَمْ سَوَى أَهْلِ مِنَ الْوَحْشِ تَوَهَّلَ

Günəş çıxan vaxtı onun oxuduğu nəğmələr mənasızdır.

Sanki onu səhradakı vəhşilərdən başqa eşidən yoxdur.

3) Ondan sonra həzף olunmuş felə aid ismin gələ bilməsi. Məsələn:

ظننت فقيراً ذا غنى ثم نلته
فلم ذا رجاء القه غير واهب

Onu kasıb hesab etdim, lakin o varlı idi

Ondan bir şey istəyəndə isə, onu varlı görmədim.

4) Ondan sonra müzare felin gələ bilməməsi (bu hal yuxarıdakı şəraitə aid

deyil). Məsələn:

إحفظ وديعتك التي استودعتها
يوم الأعاذب إن وصلت و إن لم

Səndə olan əmanəti qoru,

Çünki sən (onun sahibinə çatıb-çatmadığına görə) qiyamət günü cavab verəcəksən.

5) Bəzi ərəb dilçiləri həmin ədatdan sonra felin nəsb vəziyyətinə gətirilməsini dəstəkləmişlər. Məsələn:

ألم يجدك يتيماً فأوى

“Məgər O səni yetim ikən tapıb sığınacaq vermədimi?!” (Əz-Zuha:6)

Bu ayədə *يجدك* kəlməsini bəzi qarilər nəsb halında qiraət etmişlər.

6) Bəzi ərəb dilçiləri isə ona əhəmiyyət verməyərək ondan sonra gələn felin rəf halında olmasını demişlər. Məsələn:

لو لا فوارس من ذهل و أسرتهم
يوم الصليفاء لم يوفون بالجار

Əgər süvarilər Zühəl qəbiləsindən olmasaydı,

Pis gündə qonşularına vəfa etməzdilər.

لما ədatı da əvvəl sadaladığımız feillər kimi müzare feili cəzm vəziyyətinə salan ədatlardandır. Məsələn:

...كَلَّا لَمَّا يَقْضِ مَا أَمَرَهُ...

“Xeyr, (insan Allahın) ona buyurduğunu hələ yerinə yetirməmişdir”.
(Əbəsə:23)

Bu ədat mənasına görə üç qismə bölünür:

1. İnkâr bildirir. (النافية)
  2. İstisna bildirir. (الاستثناء)
  3. Başqa bir işin mövcudluğu ilə bağlı olma. (وجود لوجود)
- لما ədatı məna ədatından iki xüsusiyyətinə görə fərqlənir:

a) ədatından sonra məczum müzare felin həzf oluna bilməsi (düşə bilməsi). Məsələn: فَجَنَّتْ قُبُورَهُمْ بَدْعًا وَّلَمَّا

فَنَادَيْتِ الْقُبُورَ قَلَمَ يَجِبْنَهُ

Onların qəbirlərini ziyarət etməyə başladım.

Ora gəldikdən sonra qəbirləri çağırdım, cavab gəlmədi.

b) Bir çox hallarda birinci şəxs inkarda danışdığı halda ondan sonra gələn hərəkət ola bilər ki, inkar bildirməsin, isbat bildirsin. Məsələn:

أَنْزَلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِّنْ ذِكْرِي بَلْ لَمَّا يَدُوقُوا عَذَابَ

"...Məgər Quran aramızdan onanı nazil olmuşdur?! (Halbuki o, yaşca bizdən kiçik, özü də kasıbdır). Doğrusu, onlar Mənim Quranım barədə şəkk-şübhə içindədirlər. Doğrusu, onlar hələ Mənim əzabımı dadmamışlar!" (Sad:8)

İndi isə eyni zamanda iki felin cəzm edən kəlmələrə nəzər salaq.

İ) ədatı. Məsələn:

...إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِيهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ...

"...Əgər onlar yoxsuldurlarsa, Allah öz lütfü ilə onları dövlətli edər..." (Ən-Nur:32)

Məsələn. Bu ədat insanlara aid bir suala dəlalət edir. Məsələn:

...وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

"...Kim Allaha iman gətirsə, (Allah) onun qəlbini haqqa doğru yönəldər. Allah hər şeyi biləndir." (Ət-Təğabun:11)

Ma ədatı. Bu ədat bizi əhatə edən hər bir şeyə aid olan sualda işləmə bilir. Məsələn:

مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

"Allahın insanlara əta etdiyi mərhəmətə (verdiyi nemətə, ruziyə) heç kəs mane ola bilməz. Onun vermədiyi bir şeyi də özündən başqa heç kəs göndərə (verə) bilməz. O, yenilməz qüvvət və hikmət sahibidir!" (Fatir:2)

Ma ədatı. Ərəb dilçilərinin rəyinə görə, bu ədatın mənasını verir. Məsələn:

وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لَتَسْحَرَتْنَا بِهَا فَمَا تَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ

"(Fironun adamları Musaya) dedilər: Sən bizi ovsunlamaq üçün nə möcüzə gətirsən də, yenə sənə iman gətirən deyilik." (Əl-Əraf: 132)

Ma ədatı. Ma ədatından sonra müzare feil cəzm olunur. Məsələn:

أَيُّ النَّاسِ يَأْتِي أَكْرَمَهُ “Kim yanıma gəlsə, hörmət edərəm.”

مَتَى ədatı. Bu ədatın özündən sonra müzare feli cəzm olunur. Məsələn:

مَتَى تَكْرَمَنِي أَكْرَمَكَ “Nə vaxt mənə yaxşılıq etsən, mən də sənə yaxşılıq edərəm.”

أَيَّان ədatı. Bu ədatın özündən sonra müzare feli cəzm etməsi haqqında belə bir fikir mövcuddur ki, ondan sonra çox az hallarda müzare feli cəzm olunur.

Məsələn:

أَيَّان تَأْتِي أَتَكَ “Nə vaxt yanıma gəlsən, mən də sənənin yanına gələrəm.”

أَيْن ədatı. Məsələn:

أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكَكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ...

“Harada olursunuz olun, hətta uca (möhkəm) qalalar içərisində olsanız belə, ölüm sizi haqlayacaq...” (Ən-Nisa: 78)

إِذَا ədatı. Ərəb dilçilərinin rəyinə görə, bu ədatın əsli ان - zaman zərfdir və ona مَتَى ədatı əlavə olunmuş və bunların ikilikdə mənası إن (إن الشرطية) – nin bildirdiyi mənadır. Məsələn:

إِذَا تَقَمَّ أَقَمَّ “Qalxsan, qalxaram.”

حَيْثُ ədatı. Bu ədatın da əsli حَيْثُ kəlməsidir və ona مَتَى ədatı əlavə olunmuşdur. Həmin ədat yalnız مَتَى ilə birlikdə işləndikdə şərt bildirir və özündən sonra gələn müzare feli cəzm edir. Məsələn:

حَيْثُ تَسْتَقِمُّ يَقْدِرُ لَكَ اللَّهُ

نَجَاحًا فِي غَابِرِ الْأَزْمَانِ¹⁰

Nə zaman yolunda düz olsan,

Allah sənə ən çətin vaxtlarda belə müvəffəqiyyət verir.

أَيْنِ ədatı. Bu ədatın əsas xüsusiyyəti ümumiləşdirmə olduğu halda, zaman və məkan bildirməyə də dəlalət edir. Məsələn:

أَيْنِ تَفْعَلُ هَذَا أَكْرَمَكَ Nə vaxt bunu etsən, sənə hörmət edərəm.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, Bəsrəli alimlər qeyd edirlər ki, كَيْف ədatından sonra müzare feli cəzm olunmaz. Kufəli alimlərin rəyinə gəldikdə, onlar bildirirlər ki, كَيْف ədatı da أَيْن ədatları kimi müzare feli cəzm edə bilir.¹¹ Məsələn:

كَيْفَمَا تَكُنْ أُنْ نəcə olsan, mən də elə olaram.

¹⁰ شرح ابن ناظم للألفية، ص ٢٧٢. ط. إيران

¹¹ شرح الكافية: ١١٧/٢

كيف تفعل أفعال Necə etsən, mən də elə edəərəm.

كم ədatına gəldikdə, Bəsrəli alimlərdən olan Qatrabdan¹² başqa bütün alimlər كم ədatının özündən sonra müzare felin məczum olunmasını bildirmişlər. Məsələn:

كم تليس أليس Nə qədər geyinsən, o qədər geyinərəm.

İndi isə كيف ilə digər ədatlar arasında fərqi nəzər salaq.

Dilçilər كيف ilə digər ədatlar arasında iki fərqi olduğunu bildirmişlər.

1) كيف ədatına cavab olan kəlmə yalnız qeyri-müəyyənlikdə (nəkrə) olmalıdır.

Məsələn:

كيف زيد – سقيم Zeyd necədir? – Xəstədir.

Digər ədatlarda isə cavab həm müəyyən (mərifə), həm də qeyri-müəyyən (nəkrə) ola bilər.

2) Digər ədatlardan fərqli olaraq كيف ədatının işləndiyi cümlədə xəbər olmur və ona (ədata) aid bitişən əvəzlilik də olmur.

إذا ədatına gəldikdə, bəzi alimlərin fikrinə görə o da feli məczum edir. Bununla yanaşı o, كان feilinə zaman bildirmək cəhətdən bənzəyir. Lakin bildirdiyi zaman məchul, qeyri-müəyyən olduğu üçün إن ədatına bənzəyir. Sibəveyhinin fikrinə görə, ondan sonra gələn fel daha çox cəzm deyil, rəf vəziyyətində olur. Bəzi zəruri hallarda isə cəzm də ola bilər.

إنما kəlməsinə gəldikdə, bəzi alimlər onu ədat hesab etdikləri halda, bəziləri də onu isim hesab etmişlər. Sibəveyhi isə onu ədat hesab edir və onun əslinin إن olduğunu bildirir. Onun fikrincə, ona ما əlavə olunmuş və mənaca إنما və قلما ədatlarına bənzəyir.

Mübərrəd isə bu kəlmənin isim olduğunu və mənasının اي حين olduğunu yeni – zaman və ya məkan bildirdiyini qeyd etmişlər.

Şərt və cavab felləri. Şərt və cavab fellərinin cəzm olunması haqqında dörd rəy vardır:

1) Birinci rəyin tərəfdarları eyni cümlədə şərt və ona cavab olan fellərdən birincinin cəzm olunmasını ədata aid etdikləri halda, ikinci

¹² Onun əsil adı İbn Əli Əl-Bəsridir.

felin cəzm olunmasının səbəbini ədata deyil, cəzm vəziyyətində olan birinci felin təsirinə aid edirlər.¹³

2) İbn Malikin rəyincə hər iki fel ədatın təsirinə görə cəzm olunur.¹⁴

3) Üçüncü qrup alimlərin fikrincə, birinci fel ədat vasitəsilə cəzm olunduğu halda, ikinci fel həm ədat, həm də fel vasitəsilə cəzm olunur.¹⁵

4) Kufəli alimlərin fikrinə gəldikdə, onlar birinci felin ədat vasitəsilə cəzm olunduğunu, ikinci felin isə şərt üçün işlənən birinci felin yaxınlığında işlənməsinə görə cəzm olunduğunu bildirmişlər.¹⁶

Şərt bildirən felin ona cavab olan feldən əvvəl və ya sonra gələ bilməsi ilə bağlı müxtəlif rəylər mövcuddur. Əksər alimlərin rəyinə görə şərt bildirən fel yalnız və yalnız əvvəl gəlməli, ondan sonra isə ona cavab olan fel gəlməlidir. Onların fikrinə görə, cavab feli əvvəldə gələ bilməz. Əgər cavab əvvəl, şərt isə sonra gəlsə, o halda həmin fel həqiqi şərt deyil, şərtə dəlalət edən fel (və ya mənəvi şərt) hesab oluna bilər.¹⁷ Bununla bağlı aşağıdakı ayə misal gətirilir:

قَدْ افْتَرَيْنَا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا إِنْ عُدْنَا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجَّانَا اللَّهُ مِنْهَا...

“Allah bizi sizin (batil) dininizdən xilas etdikdən sonra biz sizin dininizə dönsək, (sizin bütpərəst dininizin haqq olduğunu etiraf etməklə) Allaha qarşı yalan uydurmuş olarıq...” (Əl-Əraf: 89)

Kufəlilər isə cavabın şərtədən əvvəl gəlməsinin mümkünlüyünü qeyd etməklə yuxarıda qeyd olunmuş fikrə qarşı çıxmış və bununla bağlı olaraq belə bir misal gətirmişlər:¹⁸

فتمس صريعا ما تقوم لحاجة

و لا تسمع الداعي و يسمعك من دعا

Ehtiyacını yerinə yetirməmiş qətlə yetirildin,

Çağıranı eşitmirsən, çağıranı isə səni eşidir.

Əslində isə, buradakı sukunun (yəni cəzm əlamətinin) şərt üçün deyil, təxfif (yüngülləşdirmə) üçün işlədilməsini hesab etmək daha doğru ola

الرضي: شرح الكافية. 132304/2

الاشموني. 14225/2

سيبويه. الكتاب 1/2 1562

شرح الشاطبي: ص 1634

نزهة الألباء: ص 17156

الاشموني: 18224/2

bilər. Bununla bağlı olaraq “Ən-Nur” surəsindən bu ayəyə müraciət etmək yerinə düşər:

وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقْهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ

“Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edənlər, Allahdan qorxub çəkinənlər – məhz belələri uğura çatanlardır (əbədi səadətə -cənnətə qovuşanlardır).” (Ən-Nur:52)

Fikrimizcə, bu məsələdə daha doğru fikir birinci qrup alimlərin fikri hesab olunmalıdır.

Bəs görəsən, bu iki fel cümlədə necə iştirak edir, hansı zamanda olur? Qeyd etmək lazımdır ki, bu iki fel həmin vəzifədə dörd vəziyyətdə işləyə bilər.

a) Hər ikisi mazi olur. Məsələn:

إن قام محمد قام علي Məhəmməd qalxsa, Əli də qalxar.

b) Kər ikisi müzare olaraq cəzm vəziyyətində olur. Məsələn:

إن تكرمني أكرمك Mənə hörmət etsən, mən də sənə hörmət edərəm.

c) Birinci tərəf (şərt) mazi, ikinci tərəf (cavab) isə müzare olaraq cəzm vəziyyətində olur. Məsələn:

إن قام محمد يقم محمود Məhəmməd qalxsa, Mahmud qalxar.

Bununla bağlı bir Quran ayəsini də misal gətirmək yerinə düşər.

مَنْ كَانَ يُرِيدِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزَيَّنَّتْهَا نُوفًا إِلَيْهِمْ أَعْمَالُهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُخْسُونَ

“Kim (axirətdən vaz keçib) dünyanı və onun bər-bəzəyini istəyirsə, Biz ona əməllərinin əvəzini (sağlamlıq, sərvət, övlad, gözəl yaşayış) elə orada (dünyada) verərik. Onların dünyadakı mükaflatları əsla azaldılmaz.” (Hud:15)

d) Birinci tərəf müzare, ikinci tərəf isə mazi olur. Bununla bağlı bir hədisi misal gətirək: " من يقم ليلة القدر إيماناً واحتساباً غفر له ما تقدم من ذنبه و ما تأخر "

“Kim Qədr gecəsi imanla qalxıb ixlasla ibadət etsə, onun əvvəlki və sonrakı günahları bağışlanar.”

Bu cümlələrdə ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri də şərtə cavab olan feldən əvvəl fədatının işlənməsi ilə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı yeddi mövqə vardır:

1. Əgər şərt cümləsinə cavab olan cümlə (ərəb dilçiliyi baxımından)ismi cümlədən ibarətdirsə, o zaman həmin cümlənin əvvəlində fədatının işlənməsi vacibdir. Məsələn:

الفايز إن اجتهدت فأنت الفائز. Əgər çalışsan, qələbə çalan sən olarsan.

2. Şərtə cavab olan cümlə tələb (əmr) cümləsi olduqda həmin cümlənin əvvəlində ف ədatı gəlir. Məsələn:

وإن كنتم في ريب مما نزلنا على عبدنا فأثروا بسورة من مثله...

“Əgər bəndəmizə (Məhəmmədə) nazil etdiyimiz (Qurana) şəkkiniz varsa, siz də (fəsahtədə və bəlağətdə) ona bənzər bir surə gətirin...” (Əl-Bəqərə:23)

3. Şərtə cavab olan cümlənin əvvəlində ya ləfzi, ya da təqdiri قد ədatı gəldikdə ondan əvvəl ف ədatı işlənir. Məsələn:

قالوا إن يسرق فقد سرق أخ له من قبل...

“(Qardaşlar) dedilər: “Əgər o (Bin Yamin) oğurlamışdırsa, bundan qabaq onun bir qardaşı da (Yusif də) oğurluq etmişdir...” (Yusif:77)

4. Şərtə cavab olan cümlə feli olub, orada işlənən fel dəyişməyən fellərdən olduqda ف ədatı yazılır. Məsələn:

...إن نرن أنا أقل منك مالا وولدا * فصسى ربى أن يؤتين خيراً من جنتك...

“... Əgər məni özündən daha az mal-dövlət və övlad sahibi görürsənsə, ola bilsin ki, Rəbbim mənə sənənin bağından daha yaxşısını versin...” (Əl-Kəhf: 39-40)

5. Şərtə cavab olan feli cümlə س və ya سوف ilə başlananda onun əvvəlində ف ədatı olur. Məsələn:

...فإن استقر مكانه فسوف ترأى...

“...Əgər o yerində dura bilsə, sən də Məni görə bilərsən!” (Əl-Əraf:143)

6. Şərtə cavab olan feli cümlə لن ədatı ilə inkar bildirdikdə, ondan əvvəl ف ədatı gəlir. Məsələn:

بالمؤمنين عليهم يكفروه والله وما يفعلوا من خير قلن

“Onların yaxşılıq naminə etdikləri işlərdən heç biri inkar edilməz (mükafatsız qalmaz). Şübhəsiz ki, Allah müttəqi olanları tanıyır!” (Ali-İmran:115)

7. Şərtə cavab olan feli cümlə ما ədatı ilə inkar edildikdə ondan əvvəl ف ədatı gəlir. Məsələn:

...سألتكم من أجر فإن توليتم فما

“Əgər siz (mənim öyüd-nəsihətimdən, dəvətimdən) üz çevirsəniz, (bilin ki,) mən (bunun müqabilində) sizdən heç bir mükafat (əvəz, mızd) istəmirəm...” (Yunus:72)

Əgər şərtə cavab olan fel mazidirsə, ondan əvvəl ف ədatı gələrmə?

Şərtə cavab olan fel mazidirsə, üç halda ondan əvvəl ف ədatının işlədilməsi mümkündür.

1. Müzare fel salim fel olduqda,
2. Həmin feldən əvvəl **فَد** ədatı olmadıqda,
3. Keçmişdə işləndiyi halda gələcəyə aid olduqda. Məsələn:

وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فُكِبَتْ وَجُوهُهُمْ فِي النَّارِ...

“(Rəbbinin hüzuruna) pis əməllə gələnlər isə cəhənnəm oduna üzüstə atırlar...” (Ən-Nəml:90)

Bu məsələ ilə bağlı digər bir maraqlı məqam **اذا** ədatının (اذا الفجائية) **ف** ədatının yerində işlənilib onu əvəz edə bilməsi ilə bağlıdır. Aparılan tədqiqatlar belə deməyə əsas verir ki, bu hal mümkündür. Buna aid ən tutarlı cavabı Qurani-kərimin özündə axtarmaq lazımdır. Məsələn:

وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِّنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّئَهُمْ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا...

“İnsanların başına gələn bir müsibətdən sonra onlara bir mərhəmət (asudəlik) dadızdırsaq, (ayələrimiz bərəsində) dərhal hiylə qurmağa girişərlər...” (Yunus:21)

Lakin bu o demək deyildir ki, **اذا** ədatı bütün hallarda **ف** ədatını əvəz edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin ədat bu vəziyyətdə yalnız bəzi ismi cümlələrin əvvəlində işləyə bilər.

Bundan əlavə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, **ف** ədatının **اذا** ilə birlikdə şərtə cavab olan cümlələrdə işləyə bilməsi məsələsi də diqqəti cəlb edən hallardandır. Bunun mümkünlüyü ilə bağlı müxtəlif rəylərin olmasına rəğmən, apardığımız araşdırmalardan məlum oldu ki, bu ədatlar birlikdə yalnız təkid bildirdiyi zaman işlənilir və başqa hallarda buna təsadüf olunmur. Məsələn:

وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ إِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَتَا فَمَا فِي عَقْلَةٍ مِّنْ هَذَا...

“Doğru vəd (qiyamət günü) yaxınlaşdıqda kafir olanların gözləri (dəhşətdən) dərhal bərəlib: “Vay halımıza! Biz (dünyada) bundan qafil idik...” (Əl-Ənbiya:97)

Şərt cümləsinə cavab olan müzare feldən sonra gələn əvvəlində **و**, **ف** və **ya** şərt gələn həmcins fel rəf, nəsb və ya cəzm olur?

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci felin (həmcins üzvün) hansı vəziyyətdə olması əvvəlki fellə, yəni şərtə cavab olan fellə bağlıdır. Həmin fel hansı vəziyyətdə olarsa, sonra gələn fel də ona uyğun olmalıdır. Məsələn:

إِنْ تَكْرَمْنِي أَكْرَمَكَ وَ أَحْسَنَ إِلَيْكَ

Bu məsələ ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri də şərtə cavab olan cümlənin anda cavab olan cümlədən fərqlini ortaya çıxarmaqdan

ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu iki növ arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, şərtə cavab olan cümlənin feilindən əvvəl yalnız **ف** ədatı gəlir, anda cavab olan cümlədə isə feilin əvvəlində **ان** və **ل** ədatı gələ bilər. Bəzən də bu ədatlırsız işləyə bilər. Məsələn:

لو لم يجتهد الطالب لم يفز
و الله الذي لا إله غيره هذا مقام الذي أنزلت عليه سورة البقرة

“Özündən başqa bir ilah olmayan Allaha and olsun ki, bu, “Əl-Bəqər” surəsinin göndərildiyi adamın (Peyğəmbərin s.) məqamıdır.”

Yeri gəlmişkən, eyni cümlədə iki şərt gəldikdə və onlardan sonra bircə cavab gəldikdə bunları nəzərə almaq lazımdır:

1. İkinci şərtədən əvvəl **ف** ədatı gəlir. Məsələn:
إن قرأت فإن فهمت اتسعت معارفك
Əgər oxusan və başa düşsən, biliyin artar.
2. İkinci şərtədən əvvəl **ف** ədatı gəlmir. Məsələn:
إن جاء سعيد إن ضحك فعيدي حر
Səid gəlsə, gülsə, qulum azaddır.

Bu cür cümlələrdə cavab ikinci şərt felinə aid olduğu halda, onların hər ikisi də birinci şərtə cavab hesab olunur.

Feli cəzm etməyən لو ədatı. Bu **لو** ədatının iki xüsusiyyəti vardır:

1) Həmin ədat cümlənin əvvəlində gələrək **المصدرية** adlanır və bu xüsusiyyətinə görə **ان**, **ان** və **ان** ədatlarına bənzəyir. Məsələn:

وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ

“(Müşriklər) istərdilər ki, sən onlara yumşaqılıq göstərsən, onlar da sənə yumşaqılıq göstərsinlər! (Sən onların bütləri barəsində pis söz deməyəsən, onlar da sənə əziyyət verməsinlər və ya sən onların bütlərinə tapınasan, onlar da sənə Allahına ibadət etsinlər!)”. (Nun və ya qələm:9)

2) Məhz şərt üçün işlənərək **الشرطية** **لو** adlanır və bu xüsusiyyətinə görə **ان** ədatına bənzəyərək iki cümləni əhatə edir. Bu cür cümlələrdə birinci cümlə ikinci ilə sıx bağlı olur, birinci cümlə şərt adlanır, ikincisi isə ona cavab cümləsi. Məsələn:

لو قام خالد لقام محمد
Xalid qalxsa, Məhəmməd də qalxar.

Bu ədatın xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, ondan sonra isim və ya isimləşmiş söz deyil, fel gəlməlidir. Belə ki, **لو محمد قام لقام محمود** -Əgər Məhəmməd qalxsa, Mahmud da qalxar- tipli cümlələrin deyilməsi ərəb ədəbi dilində məqbul sayılmasa da, bu tipli cümlələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

قل لو أنتم تملكون خزائن رحمة ربِّي إذا لمأسكنكم خشية الإنفاق وكان الإنسان قنورا

“(Ya Peyğəmbərim, müşriklərə) de: “Əgər siz Rəbbimin rəhmət xəzinələrinə (var-dövlətinə) sahib olsaydınız, yenə də (onun) xərcləniş tükənməsindən qorxaraq xəsislik edərdiniz. İnsan (nə qədər varlı olsa da, təbiəti etibarilə) xəsisdir!” (Əl-İsra:100)

Bu cür halları Quranın yüksək dili və üslubu ilə əlaqələndirmək lazımdır.

لو ədatının xüsusiyyətlərindən biri də onun أن ədatı ilə yanaşı işlənmə bilməsidir. Məsələn:

ولو أن خالد جاء لأكرمته

Bu misalın ərəb variantına diqqətlə baxdıqda, görürük ki, أن ədatının işlədilməsi ilə şərtin mənasında bir qüvvələndirmə və təkidlə yanaşı, həm də bir xüsusiləşmə nəzərə çarpır. Bununla bağlı Quran ayəsinə nəzər salsaq, yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərdə bir həqiqətin olduğunu görmək olar. Məsələn:

ولو أنّا كتبنا عليهم أن يقتلوا أنفسهم أو اخرجوا من دياركم ما فعلوه إلا قليل منهم...

“Əgər Biz onlara: “Özünüzü öldürün, yaxud yurdlarınızdan çıxın!” – deyərək yazıb əmr etsəydik, içərilərindən az bir hissəsi müstəsna olmaqla, (bu əmri) yerinə yetirməzdilər...” (Ən-Nisa: 66)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, لو ədatından sonra gələn ان ədatının fleksiya əlamətləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır.¹⁹

Bütün bunlarla yanaşı, digər bir məsələ də لو ədatından sonra müzare feilin gələ bilib-bilməməsi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən bu cür halın mövcud olmasına baxmayaraq, həmin müzare feil indiki-gələcək zamanı deyil, keçmiş zamanı bildirir. Məsələn:

لو يعلم الذين كفروا حين لا يكفون عن وجوههم النار وكما عن ظهورهم وكما هم ينصرون

“Kaş kafirlər atəşi üzlərindən və arxalarından dəf edə bilməyəcəkləri və onlara heç bir kömək olunmayacağı vaxtı (qiyaməti) biləydilər!” (Əl-Ənbiya:39)

Bəs, لو ədatının işləndiyi şərt cümləsinə cavab necə verilir? Bu cür cavab bir neçə şəkildə ola bilər:

1) لو ədatı vasitəsilə inkar olunan fikir müzare feil vasitəsilə verilir. Buna misal olaraq Peyğəmbər əleyhissəlamın bir hədisini göstərmək olar:

¹⁹ شرح الشاطبي علي الالفية ص ١٨٥ شرح المفصل لابن مخيش ٩/٦ ص. ٩ سيبويه: الكتاب: ٣/ ١٢٠

نعم العبد صهيب لو لم يخف الله لم يعصه

“Süheyb necə də gözəl quldur. Əgər Allahdan qorxmasaydı belə, Ona asi olmazdı!”

2) Cavab təsdiq və ya inkar bildirən mazi feillə verilir. Məsələn:

لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ

“Əgər Biz istəsəydik, onu bir saman çöpünə döndərər, siz də matməttəl qalardınız”. (Əl-Vaqia:65)

Aydınlaşdırıcı (تفصيل) və başlanğıc (إبتداء) ədatı اما

Bu ədatın əsas vəzifələrindən biri cümlələri və fikirləri bir-birindən ayırmaq və onlara yeni başlanğıc verməkdir. Məsələn:

فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ

“Elə isə yetimə zülm etmə! Dilənçini də (qapıdan) qovma! Və (həmişə) Rəbbinin sənə olan nemətindən söhbət aç!”. (Əz-Zuha:9-11)

Məlun olduğu kimi bu ifadə iki komponentdən ibarətdir. Belə ki, اما -dən sonra gələn fikri aydınlaşdırmaq üçün ف hissəsi gəlir və daha sonra cavab (xəbər) işlənir. Bu ifadənin işlənməsində diqqəti cəlb edən bir cəhət ondan ibarətdir ki, görəsən, ف hissəsi həzf oluna (düşə) bilərmə? Qeyd etmək lazımdır ki, ف ədatı bu ifadənin tərkibində çox lazımlı və sabit bir komponentdir. Lakin, zərurət tələb etdiyi zaman həmin ədatın işlənməməsinin şahidi olmaq mümkündür. Məsələn:

يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ

“Bəzi üzlərin ağ, bəzi üzlərin isə qara olacağı gündə (qiyamət günündə), üzü qara olanlara: “İman gətirəndən sonra kafirmi oldumuz? İndi, kafir olduğumuza görə dadın əzabı!- deyiləcəkdir.” (Ali-İmran:106)

Bu ayənin ərəb variantı ilə tərcüməsini müqayisə etsək, ayənin mənasında فيقال feilinin ədatla birlikdə həzf olunmasının şahidi ola bilərik.

Bu ədatın üç əsas xüsusiyyəti vardır:

- 1) اما hissəsindən sonra ف ədatının gəlməsi vacibdir.
- 2) Bu iki komponent arasında başqa cümlənin gəlməsi qadağandır (and cümləsindən başqa).
- 3) اما hissəsindən sonra feilin gəlməsi mümkün deyil.

Bu ibarənin əsas mənasına gəldikdə, o təkid bildirməyə xidmət edir. Bunu əsaslandırmaqdan ötrü aşağıdakı misala nəzər salmaq kifayətdir:

Zeyd gedir – زيد ذاهب

Zeydə gəlincə, o gedir – اما زيد فذاهب

لولا و لوما ədatları

Bu iki ədat başlanğıc ədatları hesab olunur və onlardan sonra mübtədə və ya xəbərin gəlməsi vacibdir. Onlar əsasən iki mənada olur:

a) Xüsusiləşdirmə ədatı (حرف التخصيص) mənasında

b) Bir şeydən başqa bir şeyə görə imtina etmək üçün. Bu xüsusiyyətinə görə onlara امتناع لوجود deyilir. Məsələn:

لولا محمد لأكرمتك Əgər Məhəmməd olmasaydı, sənə hörmət edərdim.

Bu misalda hər iki mənə ehtiva olunmuşdur.

Bu ədatların üç əsas xüsusiyyəti vardır:

1) Bu ədatlardan sonra feilin gəlməsi mümkün deyil.

2) Onlardan sonra gələn isim mübtədə vəzifəsində olub əvvəl gəlidiyi üçün mərfu (adlıq halda) olur. Əl-Kəsai və davamçıları isə mübtədanın adlıqda olmasını ondan əvvəl məhzuf (düşmüş) feillə bağlayaraq bildirirlər ki, həmin isimdən əvvəl bir feilin mənası vardır.²⁰ Yəni:

لولا محمد لأكرمتك Məhəmməd olmasaydı, sənə hörmət edərdim.

cümləsi, əslində belədir:

لولا حضر محمد لأكرمتك Məhəmməd gəlməsəydi (olmasaydı), sənə hörmət edərdim

3) Bir qrup alimlər isə həmin ədatlardan sonra gələn ismin adlıqda olmasının səbəbini həmin ədatlarla bağlı bilməyib, sadəcə ismin (mübtədanın) cümlənin əvvəlində gəlməsi ilə bağlı olaraq adlıq halda olmasını vurğulamışlar. Kufəli alimlər isə sonrakı ismin adlıqda olmasının səbəbini məhz həmin ədatlarla bağlayırlar.²¹

Bu ədatlardan sonra bitişən əvəzlilərin hansı halda olması barədə bəzi rəylər mövcuddur. Bir qrup alimlər onlardan sonra bitişən əvəzlilərin adlıqda olmasını iddia etsələr də²², Sibəveyhi və Xəlil ibn Əhməd kimi məşhur dilçilər əvəzlilərin həmin vəziyyətdə yiyəlikdə olmasını iddia etmişlər.²³

²⁰ المغنى. ص. ٢٧٢

²¹ الإنصاف. ص. ٧١

²² المغنى لابن هشام. ٢٧٤

²³ سيبويه. ٣٧٢/٢

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif qrammatika məktəbləri nümayəndələrinin isimlərlə fellərin ümumi erab əlamətləri qəbul etməsini əsas götürərək erab əlamətlərinin ilk növbədə ismə aid olub, daha sonra feillərə keçməsi haqqında fikirlərini özünü tam şəkildə doğrultmur. Belə ki, bu nitq hissələrindən hər biri özünəməxsus səbəblərdən erab əlamətləri qəbul edir və bu əlamətlərin zahiri oxşarlıq kəsb etməsi, onların eyni olması demək deyil.

Məqalədə mövzunun ətraflı şəkildə və ənənəvi ərəb dilçiliyi baxımından araşdırılmasına baxmayaraq, felləri rəf, nəsb və cəzm vəziyyətinə salan əlamətlərin, xüsusilə də ədatların daha geniş və fundamental tədqiqata ehtiyacı vardır.

РЕЗЮМЕ

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЛАГОЛА В НАСТОЯЩЕ-БУДУЩЕМ ВРЕМЕНИ В КОРАНЕ

Статья посвящена вопросу характеристики глагола в настояще-будущем времени в морфологическом аспекте, с точки зрения арабского языкознания представляет собой важную область исследования в арабистике. Автор, исследуя и анализируя мнения различных представителей арабских грамматических школ рассматривает особенности морфологических характеристик, как имён, так и глаголов, их схожесть и отличие. Он, приводя многочисленные примеры из Корана и арабской литературы, исследует характер окончаний глаголов.

С точки рассмотрения данного вопроса в традиционной арабской грамматике, действия различных частиц на окончания глаголов представляет большой научный интерес.

RESUME

MORPHOLOGICAL ASPECT OF PRESENT AND FUTURE TIME OF VERB IN KORAN

This article is about characteristic of verb in present and future time in morphological aspect with Arabic language point of view it has an important role in Arabic exploration. Author is researching and analyzing different views of different grammar schools, which are researching morphological characteristic as names verbs and their difference and sameness. He is giving many examples from Koran and Arabic literature, researching character of the endings of the verbs.

In this question in traditional Arabic grammar, the influence of different fractions on ends of the verbs is a big scientific interest.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. V.Məmmədəliyev. Ərəb ədəbi dilində feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı, 1992.
2. Sosin A. Arabbischen Grammatik. Berlin, 1989.
3. Nebes, Norbert. Funktionsanalyse von kaana yaf'alu, Kapitel
4. Fischer, Wolfdietrich. grammatik des klassischen Arabiseh.
5. Reckendorf H. Arabische Syntax.
6. حاشية ابن علي: يضرب ٥٩/١
7. الرضى: شرح الكافية ٣٢٥/٢
8. سيويه: الكتاب ١/ص ٤٠٧
9. الخصري علي بن عقيب: حاشية الخصري ٢/ص ١١٠
10. الاشموني: ٣/٢٧٨
11. الخصري علي ابن عقيل، م ٢ ص ١١٧
12. شرح ابن ناظم للألفية، ص ٢٧٢ ط. ايران
13. سيويه: الكتاب ٢/٦٢
14. نزهة الالياء: ص ١٥٦
15. شرح الشاطبي على الالفية ص ١٨٥
16. شرح المفصل لابن مخيش ٩/ص ٩
17. المغنى، لابن هشام. ص ٢٧٢
18. الانصاف، لابن الانباري. ص ٧١
19. علوم اللغة، الناشر دار غريب. القاهرة ١٩٩٨
20. حامد عبد القادر، معانى الماضى و المضارع فى القرآن الكريم. مجلة مجمع اللغة العربية. ١/٦٧